

УДК 930.25:22

Є. В. СТАРОСТІН*

БІБЛІЯ І АРХІВИ

У статті здійснено спробу переглянути уявлення, що склалося, про походження терміну “архів”.

Ключові слова: Біблія; Старий Завіт; Новий Завіт; церковні архіви; архівознавство; джерелознавство; термінологія.

У світовій історико-культурній скарбниці ледве чи можна назвати пам'ятку писемності, яка вивчалася б ученими протягом багатьох століть з такою ретельністю й пристрасстю, з такою любов'ю й шанобливістю, як Біблія. Бібліографічний покажчик літератури російською мовою про Біблію набагато перевищує обсяг солідного довідкового видання¹. І разом з тим донині не було жодної серйозної публікації, жодної наукової статті як у Росії, так і за рубежем, у яких біблійні тексти розглядалися як джерела з історії найдавніших архівів. Учені, звичайно, звернули увагу на статтю в Біблії, у якій Бог дає точні вказівки Мойсеєві щодо побудови Ковчега для зберігання священних скрижалей. Але далі констатації самого факту не пішли, відзначивши спорідненість двох слів – *arche* і *archives*². Не є винятком і “Великий путівник по Біблії”, випущений мюнхенським видавництвом “Дремер Кнаур” у 1985 р.³ і перекладений через вісім років у Росії. Можливо, сакральний характер священних писань, дарованих Богом, утруднював внесення цієї унікальної історичної пам'ятки до палітри джерел історико-архівної науки, яка склалася в традиціях світської освіти.

У радянську епоху з цілком зрозумілих ідеологічних мотивів аналіз священних біблійних текстів не включався до навчальних програм історичних факультетів вищих навчальних закладів. Головний історичний пам'ятник християнства був бібліографічною рідкістю й до нього мали доступ лише фахівці у відділах рукописів найбільших бібліотек і музеїв. В офіційній ідеології утвердився погляд на біблійну історію як на сукупність вигаданих, міфологізованих подій.

Численні післявоєнні знахідки історичних писемних пам'яток у Передній Азії, які належать до біблійного часу, дозволили простежити, якщо не прямий, то опосередкований зв'язок зі змістом Біблії, а відкриття в кінці 1940 – поч. 1950-х рр. прадавніх сувоїв “Мертвого моря” з їх наступною публікацією стали незаперечним аргументом у визнанні

* *Старостін Євгеній Васильович (1935–2011)* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету.

автентичності біблійних текстів своєму часові. Після прочитання кумранських та інших прадавніх рукописів навіть затяті борці з релігією перестали сумніватися в їхній стародавності⁴. Майже не покращилося становище в Росії й після 1991 р. Наталія Будур і Іван Панкеев у перший том своєї праці “Міфи й легенди народів світу”, що вийшов друком у Москві у 2002 р., включили Старий і Новий Завіт⁵. Дотепер священні біблійні писання не аналізувалися вченими з точки зору виявлення в них відомостей про найдавніші архіви.

Не торкаючись божественної природи Церкви, відзначимо, що як суспільний адміністративний інститут вона відбивала загальні умови людського співіснування, піддаючись впливу й, у свою чергу, впливаючи на всі сфери його соціального, політичного, культурного й духовного життя. Не останню роль відіграло ставлення Церкви до збереження своєї історико-документальної культурної спадщини, тобто архівів. Біблійні тексти серед них посідали чільне місце, і їх збереження й можливість використання було різним у західній і східній Церквах. У західній Церкві, особливо під впливом папства, були сильними тенденції перешкоджання читанню Біблії мирянами. Вважалося, що ознайомлення з Біблією без посередників непідготовленим малограмотним народом буде сприяти поширенню різних оман і усіяких ересей.

Чи може Біблія надати додаткові відомості про способи зберігання й використання як сакральних, так і щоденних записів, що утворювалися за час існування ізраїльського й інших народів Передньої Азії, які зазнали християнізації? Відповісти на це та інші питання, що виникли при дослідженні головної писемної християнської святині, покликана ця стаття.

Саме слово Біблія походить від грецького слова “біблія”, що ввійшло у середньовічну латинь і означало “книги”. Під книгами розумілися не тільки кодекси, тобто книги в нашому розумінні, але й папірусні, рідше пергаментні сувої. У старозавітний час для різних записів продовжували досить активно використовувати також глину й плоский камінь, документи на яких позначалися поняттям “скрижаль”. У Священному письмі особливе місце посідала “Книга життя”, яка містила генеалогічні списки, що фіксували приналежність згаданих осіб до вибраного народу Ізраїлю. Повнота й точність відомостей про родовід, збережені з дописемного періоду, не може не викликати в сучасного читача почуття захоплення. Однак зберігати інформацію, що накопичувалася в пам’яті було проблематично, тому прадавні іудеї, як і інші народи, повинні були подбати про збереження необхідних документів на матеріальних носіях у надійному місці. На відміну від інших прадавніх народів Передньої Азії, відомості про яких наука одержала з рук археологів, іудеї послуговувались чудовою писемною пам’яткою, зміст якої не зазнав зміни протягом двох тисячоліть. Глиняні таблички були в них

менше поширені, ніж у сусідніх народів, оскільки первісний кочовий спосіб життя ускладнював їхнє перевезення й збереження.

Отже, відкриємо Біблію. У другій книзі “Вихід” Мойсей одержує вказівку від Господа: “Зробіть ковчег із дерева ситтим: довжина йому два лікті з половиною, і ширина йому півтора лікті, і висота йому півтора лікті; і обклади його чистим золотом, зсередини й зовні покрий його; і зроби вгорі довкола нього золотий вінець (кручений); і виплав для нього чотири кільця золотих і укріпи на чотирьох нижніх кутах його: два кільця на одному боці його, два кільця на іншому боці його; Зроби із дерева ситтим жердини й обклади їх (чистим) золотом; і вклади жердини в кільця, по боках ковчега, щоб за допомогою їх носити ковчег. І поклади в ковчег Одкровення, яке Я дам тобі”⁶.

Мойсей одержав від Бога скрижалі кам’яні, на яких перстом божим були записані Одкровення. З Біблії відомо, що вони були розбиті й потім переписані Мойсеєм на дванадцяти каменях, розташованих навколо вівтаря. Заповіді Божі згодом були скопійовані на шкіру (пергамен), поміщені у ковчег і природно розділили його долю⁷. Ковчег, за вказівкою Бога, повинен був перебувати в шкіні, що являла собою переносний молитовний намет. Уповноважені перського царя Атаксеркса оголосили народу “закон Мойсеїв”, читання якого, і нам важливо це відзначити, тривало сім днів “від світанку до полудня”⁸. У колиці світової цивілізації, яка зародилася в “жаркому поясі” планети, по-іншому зберегти “священні книги” було неможливо. З одного боку, винятково активна флора і фауна, з іншого – небезпека постійних збройних набігів, сутичок тощо змушували прадавніх священнослужителів з особливою передбачливістю організовувати збереження життєво важливих для виживання народу документів.

У біблійних книгах слово “ковчег” вживалося і в інших значеннях. Першу згадку про нього зустрічаємо при описі похорону Йосипа, тіло якого набальзамували й поклали в “ковчег”, тобто в труну. Нарешті, третє значення слова “ковчег” відоме всім і викликає в пам’яті образ човна, який легендарний Ной за вказівкою Бога використовував, рятуючись від всесвітнього потопу.

Надзвичайно чіткі і ясні вказівки Бога про те, де і як зберігати Одкровення, викликають, принаймні, ще одне питання. Чи можна зустріти термін “ковчег”, що позначав місце зберігання документів та інших письмових джерел, за межами біблійних традицій? Так, звичайно. Поняття “ковчег”, тобто “скринька”, “скриня”, що позначало місце розміщення документів, стосовно до біблійного часу вживалося на давньому Сході, у Єгипті, Греції, Римі, Візантії, Китаї. У двох позолочених скриньках у підвалі храму Апполона на Палатинському пагорбі в епоху імператора Августа (63 до н. е. – 14 н. е.) римляни зберігали найдорогоцінніші рукописи грецького походження т. зв. “сивилліні книги”, які,

на їхню думку, містили пророцтва про долю Риму⁹. У святилищі Аполлона в Дельфах жреці зберігали в дерев'яних скриньках вислови оракула, написані на дошках, обтягнутих шкірою¹⁰. Перший китайський літописець Сима Цянь (приблизно 146–87 рр. до н. е.), щоб урятувати під час переслідувань частину своїх творів¹¹, що залишилася, сховав їх “на горі відомій”, тобто в обкутих скринях палацового архіву. В єврейських молитовних будинках (синагогах) довгі століття найважливіші документи зберігалися в ковчезі. Практика виокремлення, а почасти окремого зберігання священних книг збереглася до наших днів. У синагогах Хумаш, що становить основу Тори, читається за рукописним пергаментним сувоєм.

У більш зрілий період римської державності у зв'язку із збільшенням кількості документів у системі цивільних архівів утверджуються терміни – “ерарій” (скарбниця), “табулярій” (від слова “tabula”) – дощечка для написання тощо¹². Однак термін “скриня”, що позначав місце зберігання найважливіших документів, не зникає зовсім. Його ми зустрічаємо у візантійській і в російській православній традиції. “Скриня Святої Трійці” у Пскові слугувала державним архівом Псковської феодальної республіки, де зберігались як світські, так і духовні папери¹³. Відроджуючи біблійні традиції, герцог Готфрид (Годфруа), засновник Ієрусалимського королівства, наказав, згідно з легендою, зібрати записані мудрецами місцеві звичаї і скласти на їхній основі “закони й ассизи”, якими слід керуватися у повсякденному житті. Хартії, записані згідно з рекомендаціями Біблії, були поміщені в скриню, побудовану за розпорядженням герцога за розмірами “Ковчегу Завіту”. До архіву, розміщеного біля Гробу Господнього, зверталися тільки тоді, коли виникало спірне питання, що вимагало розв'язання. Причому, відкрити скриньку “листв св. Гробу” можна було тільки в присутності короля або патріарха й ще принаймні семи відібраних осіб. У середньовічній Європі аж до Нового часу найважливішу документацію зберігали в кофрах (скринях) і тільки набагато пізніше відбулася заміна скринь шафами, яка, до речі, йшла дуже повільно¹⁴. У Московському царстві в “Хранилах царських” (термін уведений С. О. Шмідтом), у приказних архівах, грамоти й інші державні документи зберігалися в скринях, ящиках, коробах¹⁵. У Російському державному архіві давніх актів зберігся відлитий зі срібла позолочений ковчег, у який Катерина II, перебуваючи, безсумнівно, під впливом біблійних переказів, наказала помістити Соборне укладення. Імператриця сама прагла побачити “Укладення” і віддала розпорядження, щоб його принесли у палац. Пошуки були довгими. Шукали скрізь, навіть під престолом Успенського собору, оскільки генерал-губернатор чув, що колись саме там, у Кремлі, існувала схованка для зберігання найбільш важливих царських документів¹⁶. В епоху Миколи I за наказом імператора, на додаток до

одного існуючого були відлиті з міді ще 7 масивних ковчегів, усередині покритих темним оксамитом, для кращого збереження найцінніших державних документів. У ці 8 ковчегів помістили: тексти “Російської правди”, прадавні договірні грамоти російських князів з Великим Новгородом, судівники Івана III і Івана IV, грамоту про обрання на царство Михайла Романова, грамоту про запровадження в Росії Патріаршества, Соборне укладення, договірні й духовні грамоти російських князів, записки царів і князів, що скорилися Росії, у тому числі Хмельницького про приєднання Малоросії, царські листи й ін. Вони й склали основу історико-культурної документальної спадщини імперії, покладеної на зберігання до Державного сховища старожитностей імперії (хартії, рукописи, печатки), положення про яку імператор підписав 5 квітня 1853 р.¹⁷ Один із таких ковчегів зберігся, і його можна побачити нині в кабінеті директора Російського державного архіву давніх актів. Само собою зрозуміло, що в ковчезах, скринях і т. п. зберігалися не тільки писемні, але й речові пам’ятки, цінні найдавніші реліквії. В описі майна Софійського собору від 1749 р. значився позолочений срібний ковчег з мощами Алексія, людини Божої¹⁸. У цьому зв’язку не можна не згадати, що велика християнська реліквія – десниця Іоанна Хрестителя, привезена із Чорногорії в Москву 7 червня 2006 р., теж знаходилась в ковчезі.

Але повернімося у біблійні часи. Стежити за ковчезом і скинією доручалося посвяченим левітам-священнослужителям. Це культове місце – святилище – при потребі можна було розбирати, перевозити й збирати в іншому місці. У той період прадавні іудеї вели кочовий спосіб життя, й архів, що перебував у святилищі, нерозлучно ішов за ними у всіх їхніх мандрах пустелею. У ритуальному наметі, а потім у спеціально побудованому храмі зберігався “Ковчег завіту”, скрижалі закону як першоджерело Одкровення Бога. Доля цього святого сховища була надзвичайно трагічна. Біблійне сказання переповідає історію “скрижалів завіту” з моменту угоди, укладеної з Богом на горі Синай, до його загибелі. З першої книги Царств відомо, що скриня зі священним договором перебувала у місті Силоме, що було у той час резиденцією первосвященика¹⁹. Архів неодноразово супроводжував ізраїльське військо, надаючи священного характеру війнам, які вела держава. Не завжди його присутність гарантувала перемогу. У XI ст. до н. е. ізраїльська армія у війні проти філістимлян була вщент розбита й “Ковчег завіту” потрапив у полон. В епоху правління Давида цивільна й військова адміністрація зосередилася в Єрусалимі. Туди ж був перевезений “Ковчег завіту”, освячуючи міцніючу владу популярного царя. Один із блискучих представників Дому Давидового, що царював близько 400 років, Соломон (965–928 до н. е.), спорудив поруч із царським палацом Будинок Господа²⁰. Періоди розквіту змінювалися періодами занепаду

єврейського царства. Його столиця неодноразово розорялася в ході нескінченних військових зіткнень. На якийсь час “Ковчег завіту” зник і був знайдений, за біблійним переказом, під час очищення Храму Господнього від ассірійських культових символів²¹. На думку ізраїльських дослідників Х. Тадмора й Р. Наделя, виявлена “Книга завіту” була нічим іншим, як Книгою Второзаконня або значною частиною цієї книги, яка в цей період зазнала змін і остаточної редакції, що мало на меті перетворення її в державний збір законів²². Фінал загибелі архіву наведений у Четвертій книзі Царств (гл. 25. 8–12): “Прийшов Невузардан, начальник охоронців і слуга царя вавилонського, в Єрусалим і спалив Дім Господній і дім царя... І всі більші будинки спалив”²³. Таким чином, Єрусалимський храм разом з “Ковчегом завіту” в 587/586 рр. до н. е. був при повторному захопленні війнами панівної вавилонсько-халдейської династії Навуходоносора зруйнований, і подальша доля його невідома. Як невідома доля трону Бога, золотого глечика з манною й берла Аарона, що перебували там само. У зв’язку із загибеллю “Ковчег завіту” існують перекази, що він був урятований пророком Ієремією (2 Мак. 2:4), і друге, що ковчег, відповідно до прадавнього ефіопського літопису Кебра Негаст (Kebra Nagast), був зі “згоди Бога” викрадений сином цариці Савської і Соломона Менеликом, оскільки нібито євреї порушили клятву й зрадили Завіт²⁴. Отже, і шукати його потрібно в Ефіопії, швидше за все в Аксумах, де він був нібито таємно замуrowаний у каплиці найбільшого храму міста. В усякому разі, у другому храмі Зоровавеля “Ковчег завіту” уже не було²⁵.

Зберігачем архіву призначався один зі священнослужителів, але вбачати в тодішньому архіваріусові представника однієї із найдавніших професій, як би цього деяким сучасним історикам не хотілося, не слід. На них були покладені інші важливі функції. Насамперед, ці зберігачі – спочатку усних переказів, легенд і міфів, а потім і письмових текстів, коштовних предметів – мали бути освіченими й грамотними людьми, що постійно опікуються поповненням своїх лав. Для того при релігійних громадах, жрецьких храмах зазвичай відкривалися школи для дітей знаті для оволодіння знаннями й головним чином писемністю. На початковому етапі розвитку людської цивілізації, що характеризується відсутністю розвинених управлінських структур, пануванням сакрального права, що визначають геть усе, з територіальною залежністю племені до джерела їжі, зародковими торговельними відносинами й т. п. архіви створювалися для збереження, насамперед безцінних, життєво важливих для виживання документів. Письмові документи, що зберігаються у різних регіонах світу, де зароджувалася людська цивілізація, одержали близькі за значенням назви, що дозволяють визначити їхню типологічну близькість. Звичайно, це не сховища в нашому розумінні слова, а скоріше зародок того, що в майбутньому назвуть архівами. Од-

нак їх функціональна первинна спрямованість мало чим відрізнялася від сучасної практики. Вони одержували назви:

– за місцем безпосереднього зберігання: ковчег, короб, скриня (Arche, Arca, ae);

– за приміщенням, де зберігалися дерев'яні скрині з документами: скринія (scrinia), гениза, скарбниця хартій, сховища царські;

– за складанням, написанням або перепискою документів: скрипторій (scriptorium), реєстратура, ризниця;

– за складом матеріалу, на якому написаний документ: табулярій (tabularium, tabula), картулярій (charta, ea – аркуш папірусу, chartularium), царські шкурки (пергамен стародавня Персія), бумажниця (середньовічна Росія) та ін.;

– за місцем складання й зберігання документів: палац правителя, урядова будівля, адміністративне місце (Archeion); за назвою храму (Метроон), скарбниця, скарбничка (наказні архіви Російської держави);

– за культурним призначенням: Дім життя (стародавній Єгипет), мусейон, ліберія (бібліотека).

Нам важливо відзначити, що способи зберігання священних біблійних текстів та інших цінних пам'яток писемності були аналогічними формам зберігання документів у сусідніх цивілізаціях, які поставали у цей час. Схід навіть випередив набагато греко-римську цивілізацію, якій передав навички письма й зачатки архівної справи. Пізніше, швидше за все під впливом низки чинників, у тому числі Ісламу, що з'явився, численні прихильники якого зобов'язані були знати слова Пророка напам'ять, ісламізовані племена Сходу віддали перевагу усному слову над письмовим. Ці люди з гордістю іменувалися “уммис”, оскільки, не вмючи ні читати, ні писати, могли годинами відтворювати текст Священного Корану, ані разу не помилившись²⁶. На відміну від Біблії священний Коран був явлений Мухаммаду ангелом Джибрилом (Гавриїлом). Він у точності відповідав архетипу, що зберігається на “сьомому небі”, тобто місці, недоступному для людей. Протягом 23 років Коран відкривався Пророкові, який завчав текст напам'ять²⁷. Традиції “усної історії” (“усних архівів”) ще довгі століття будуть зберігатися у щоденному житті “південних народів”, у чому автор цієї статті переконався, працюючи колись серед аборигенів племені малинке у Гвінеї.

Започаткований у Древній Греції термін архів “Archeion” (корінь “arca”) походить від дієслова “arca”, ui-, ere (охороняти, оберігати, замикати й т. п.); він уживався у своєму значенні, але широкого поширення не мав ні в Древній Греції, ні у Древньому Римі. Імператор Юстиніан (482–565), що залишив світу чудовий храм св. Софії в Константинополі й здійснив кодифікацію римського права, спробував упорядкувати зберігання офіційної документації. “Нехай Ваше преосвященство, – писав він, – видасть накази по кожній із провінцій, щоб був виділений буди-

нок, у якому суддя (зберігач) повинен зберігати документи, обравши кого-небудь для нагляду за ними, так щоб документи залишалися неушкодженими й за вимогою могли б бути швидко знайдені, і нехай вони утворюють архіви, і той стан, яким нехтували в містах, буде виправлено”²⁸. Латинський термін “archivum” ніколи не зникав надовго із ужитку в письмовій християнській літературі. Досить згадати “архіваріуса Римської церкви” з житія “Олексія, людини Божої”, єдиного, хто міг прочитати лист, залишений святим перед смертю. На порозі епохи Відродження цей термін відроджується в Західній Європі для позначення вже в рамках світського суспільства місця зберігання цінних, старих паперів і документів. Енциклопедія XVII ст. дає наступне визначення архівів, підкреслюючи правовий характер документів: “сховище старих титрів і хартій, що містить права, намагання, привілеї й прерогативи будинку, міста, королівства”²⁹.

Історики архівів XX ст. (Е. Казанова, А. Бреннеке, Р. А. Ботьє, Ж. Фавьє та ін.), що одержали світську освіту, применшували вплив церковної архівістики на форми зберігання, класифікації та використання документів у світських державах, що утворюються. У Росії Н. В. Бржостовська у своїй книзі “Архіви й архівна справа в зарубіжних країнах” хоча й помістила в типології найдавніших архівів, що створюються, категорію жрецьких сховищ на перше місце, та згодом відсунула їх на задній план у зв’язку з описом розгалуженої мережі державних архівів, яка мала тенденцію збільшуватися³⁰. Вплив християнської церкви на розвиток архівної й бібліотечної справи, особливо в перше тисячоліття свого існування, був набагато ширшим і глибшим, ніж вважають автори, що досліджували історію архівів. Чинник подібного впливу повинен зайняти домінуючу позицію у всіх наукових періодизаціях, у яких сучасні вчені намагалися обґрунтувати основні етапи формування архівів³¹. І Біблія була й залишається найважливішим джерелом з історії зародження писемної культури й первісних форм зберігання документів³².

На прикладі тільки однієї, хоча й видатної історичної пам’ятки, ми розглянули зародження, розвиток, способи зберігання й передачі канонізованої культурної пам’яті народу, яка колись жила в його культурах, обрядах, звичаях. Цей тип архіву, що зберігає життєво важливі для суспільства і держави документи, пройшов шлях через століття. У щоденній процедурі демонстрації у виставковому залі Національного архіву США головних документів країни: Декларації Незалежності, Конституції США, Білля про права, які піднімаються ранком у вітрину й опускаються ввечері в підземний сейф (ковчег, скриню), чуються відгомони біблійних традицій. Слушним і неспростовним є твердження: той, хто нині дивиться в завтрашнє, повинен не допустити зникнення вчорашнього.

¹ Див.: Христианство. Энцикл. словарь. – М., 1993. – С. 207–262.

² Freyburger M. L. Archives: un peu d'histoire et d'étymologie // Revue d'archivistique de l'Université de Haute – Alsace. 1991. – N I. – Nov. P. 4–6; Delssalle Paul. Une histoire de l'archivistique. Québec, 1998. – P. 20–21. Вивчаючи етимологію терміна “архів”, деякі вчені (П. Дельсаль та ін) виводять його походження від слова “arche” (ковчег, скриня). Б. С. Ілізаров присвятив дефініції цього поняття спеціальну статтю, походження цього слова пов'язує з давньогрецьким “архе” – (початок) і близькими до нього однокорінними поняттями “архайос” (стародавній) і “архейн” (перший). “Від нього ж, – пише Б. С. Ілізаров, – веде походження і давньогрецьке слово “архейон” – урядова палата, присутствене місце, міська ратуша”. (Див.: *Ілізаров Б. С. О формировании терминов “архив”, “архивный документ” и их современной интерпретации. (Архивы СССР. История и современность. – М., 1989. – С. 4–10.)* Припущення Ілізарова можна розглядати як одну з версій. Точка зору автора цієї статті викладена нижче. Див. також статтю “Архивы”, опубліковану Є. В. Старостіним в “Большой российской энциклопедии. – Т. 2. – М., 2005”.

³ Knauers grosser Bibelfuhrer. – München, 1985.

⁴ *Крывелев И.* Книга о Библии. – М., 1959.

⁵ Мифы и легенды народов мира. В 3-х тт. – Т. I. – М., 2002. – С. 361–570.

⁶ Исход. Гл. 25. С. 10–16; (Библия. Изд. 12. – Пг., 1916. – С. 91).

⁷ З єврейської священної книги видно, що, крім кам'яних скрижалей, Бог дав Мойсею “Тору і заповідь, що Я написав для настанови народу”. Див.: Шмот 24 Мишпатим. Гл. 12 // Тора (Пятикнижие Моисеево) Иерусалим: 1992. – С. 419. Тора, що включає письмову і усну частину з коментарями, ширше П'ятикнижжя Мойсея, і, на думку єврейських учених, “за всієї начебто схожості з Біблією принципово від неї відрізняється”. Див.: *Брановер Г.* Предисловие // Тора. Иерусалим, 1992. – С. 8–9.

⁸ Книга Неемии. Гл. 8. Ст. 1–18.

⁹ *Дьяконов И. М.* Общественный и государственные строй Древнего Двуречья. Шумер. – М., 1959. – С. 38; *Санчурский Н. В.* Римские древности. – М., 1995. – С. 121; *Маяковский И. Л.* Архивы и архивное дело в иностранных государствах. – Вып. 1. – М., 1959. – С. 38 (За часів полководця Стіліхоном цей найдавніший архів був знищений).

¹⁰ Архивные курсы. Лекции, читанные в 1918 году. I. Пг., 1920. – С. 30. У Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна збереглася картина Пуссена (1594–1665) “Александр, повелевающий спрятать книги Гомера” в “ковчег” (скриня, кофр), що представляла копію з більш ранньої гравюри Маркантоніо Раймонді.

¹¹ Панорама веков. Популярная библиографическая энциклопедия. Зарубежная художественная проза от возникновения до XX в. – М., 1991. – С. 30.

¹² *Старостин Е. В., Чудиновских В. А.* Архивы и архивное дело в зарубежных странах. – Свердловск, 1991. – С. 3–6.

¹³ *Чернов А. В.* История и организация архивного дела в СССР. – М., 1940. – С. 20.

¹⁴ Delsalle P. Op. cit., P. 102–105. Додамо від себе, що зміна способів зберігання документів була викликана також широким розвитком палітурної справи. З'явилася, нарешті, можливість поєднати окремі документи в книгу і поставити її на полицю.

¹⁵ *Шмидт С. О.* Российское государство в середине XVI столетия. Царский архив и лицевые летописи времен Ивана Грозного. – М., 1984. – С. 5;

Опись дел приказа Новгородской четверти, вынесенных в пожар 1626 года // ЧОИДР. Кн. I . отд. V. М., С. 28–29. Опис скарбниці Вологодського монастиря, складений в 1638 р., повідомляє про те, що монастирська скарбниця і фінансова документація зберігалися разом у “окутому залізом коробі”. Див.: *Чернов А. В.* Указ. соч., 31. Щоб поєднати ці згадки з недалеким минулим - прочитаємо опис передпокою, в якому виявився Іван Миколайович Бездомний, переслідуючи Воланда у відомому романі М. П. Булгакова: “У величезній, до крайності запусненої передньої ... стояла величезна скриня, оббита залізом”. Див.: *Булгаков М. А.* Мастер и Маргарита // Москва. – 1966. – № 11. – С. 35.

¹⁶ *Пересветов Р.* По следам находок и утрат. Изд. 2. – М., 1963. – С. 233.

¹⁷ Звернення Миколи I до біблійної традиції не було випадковим. Воно повинно було освячувати непорушність самодержавства і його міцного союзу з православ'ям і народністю. Необхідно ще раз було нагадати, що в Росії є царська влада, що вона належить Романовим і що вона від Бога. Див.: *Дреммина Г. А., Чернов А. В.* Государственные архивы СССР. Из истории Центрального государственного архива древних актов. – М., 1959.

¹⁸ Описи имущества новгородского Софийского собора XVIII – начала XIX в. Новгород., 1993. – Вып. 2. – С. 36–37. Десниця, за переказом XVII ст., була викрадена новгородським купцем. Див. також: Православная энциклопедия. – Том. II. – М., 2001. – С. 8–12.

¹⁹ Первая книга Царств. Гл. 3. Ст. 3.; Гл. 4. Ст. 3, 4, 11, 13, 17, 18, 21, 22.

²⁰ Третья книга Царств. Гл. 1. Ст. 35; Гл. 3. Ст. 12; Гл. 6. Ст. 1–38; Гл. 8. Ст. 1–21.

²¹ *Тадмор Х., Надель Р.* Библейский период // Очерк истории еврейского народа. – Израиль, 1993. – С. 82.

²² Там же. – С. 82.

²³ Четвертая книга Царств. Гл. 25. Ст. 8–12.

²⁴ *Бадж Уоллис Е. А.* (Badge Wallis E. A.) Вступление к Кебра Негаст. 1932. Ковчег Завіту в Ефіопії. <http://www.proza.ru/texts>; Аксум – таємниця Ковчеха Завіту. Ковчег Завіту, як і інші священні артефакти, шукали: іудеї, хрестоносці, тамплієри, єзуїти, масони і різного роду авантюристи. І все марно. До цього підключилися голлівудські продюсери, змусивши улюбленця жінок, блискучого кіноактора Індіану Джонса взяти участь в пошуку головної християнської святині.

²⁵ *Олесницький А. А.* Ветхозаветный храм в Иерусалиме. – СПб., 1889; *Голубинский Д. Ф.* Разбор и опровержение ложного мнения о кивоте завета // ПрТСО. Ч. 21 за 1862.

²⁶ Священный Коран / Подг. Маулана Махаммад Али. – Лахор Инк. США, 1997. – С. LVII-LVIII; Белл Р., Уотт У. М. Коранистика: Введение. – М.; СПб., 2003.

²⁷ “Да, это – Коран славный в скрижали хранимой!”. (Коран 85:21–22).

²⁸ Балтазар Бонифацио. Архивы (1632). Перепечатано Лестером Б. Борком в “Американском архивисте”. – 1941. – № 4. – С. 237.

²⁹ Coeure S., Duclert V. Les Archives. – Paris, 2001. – S. 7.

³⁰ *Бржостовская Н. В.* Архивы и архивное дело в зарубежных странах. – М., 1971. – С. 6–10.

³¹ *Старостин Е. В.* Методология истории архивов: периодизация // Архивы России. Методологические аспекты архивоведческого знания. – М., 2001. – С. 5–14.

³² Значно розширює наші уявлення про зародження архівів книга Гейдельберзького єгиптолога Яна Ассмана, яка вийшла друком нещодавно.

Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – М., 2004. Корисно подивитися на архіви як на одну з форм культурної пам'яті суспільства, народу, хоча в книзі дуже багато суперечливих думок. Не менш цікава книга французького вченого А. Ж. Мартена “Histoire et pouvoirs de l'écrit”. – P., 1996.

В статье сделана попытка пересмотреть сложившееся представление о происхождении термина “архив”.

Ключевые слова: Библия; Ветхий Завет; Новый Завет; церковные архивы; архивоведение; источниковедение; терминология.

An article makes an attempt to revise formed notion of the origin of term “archives”.

Keywords: the Bible; the Old Testament; the New Testament; Church archives; archival science; source studying; terminology.